

Schoonhoven opnieuw bezien

J. C. Visser

In mijn studie over de ruimtelijke ontwikkeling van Schoonhoven gedurende de Middeleeuwen¹ heb ik de aanvang van de stedelijke ontwikkeling van deze kleine stad aan de Lek geplaatst in het tweede kwart van de 13e eeuw. Hierbij heb ik aangenomen dat de eerste stimulans tot deze ontwikkeling is uitgegaan van Jan van de Lede, de edelman die in 1247 *apud Sconhouen* oorkondde.

Jan van de Lede zou ten behoeve van de nieuwe nederzetting een verbinding tot stand hebben gebracht tussen de Lek en de Vlist bestaande uit de huidige Haven, Oude Haven en Botersloot. In deze verbinding scheidde een dam, de huidige Dam bij de hervormde kerk, het buitenwater (Lek) van het binnenwater (Vlist). Langs de Haven tussen de (latere) Stenenbrug en de Dam, langs de westzijde van de Oude Haven en langs de Koestraat onmiddellijk achter de kerk werd door de heer van Schoonhoven een aantal huiskerken uitgegeven, het begin van de 'stad' Schoonhoven. Deze stedelijke nederzetting verschijnt voor de eerste maal in de schriftelijke bronnen, wanneer op 3 mei 1280 graaf Floris V van Holland de Zeeuwse edelman Nicolaas van Cats beleeft met de *goede van Schoonhoven*, omvattende *poort* en *gerecht*. Tegen het einde van de 13e eeuw zou de bebouwing langs de Haven en de Koestraat zich hebben uitgebreid in de richting van de Lek; tevens zou zich dan bebouwing ontwikkeld hebben langs de Havenstraat. Onder de heerschappij van Jan van Henegouwen volgde tenslotte omstreeks 1325 een relatief bescheiden uitbreiding in oostelijke richting langs Nes en Molenstraat alsmede bebouwing langs de Korte Dijk, de Voorhaven en de Tol. Hiermee was de ruimtelijke structuur van Schoonhoven in grote lijnen vastgelegd zoals we die kennen van de stadsplattegronden van Van Deventer en Guicciardini uit de tweede helft van de 16e eeuw.

Een hernieuwd onderzoek naar de oudste geschiedenis van het stadje² geeft aanleiding bij de

boven geschetste ontwikkeling een aantal belangrijke kanttekeningen te plaatsen. In mijn beschrijving van de ruimtelijke structuur van de oudste kern van de stedelijke nederzetting heb ik wat betreft de ligging van de Haven en de Oude Haven de traditionele opvatting gevolgd dat beide zijn gegraven onmiddellijk ten oosten van de oorspronkelijke zijkade van de ontginning Bergambacht/Bovenberg. Het noordelijke gedeelte van deze zijkade is nu nog terug te vinden in de Opweg. De Haven en de Oude Haven, met een dam ter plaatse van de huidige Dam, zouden dus aangelegd zijn in de scheg tussen de zijkade en de Zevender. In deze scheg was ook het kasteel van de heren van Schoonhoven gelegen.

Een nadere beschouwing van de topografie van het oude centrum van Schoonhoven leert dat deze veronderstelling niet juist is. Uit nauwkeurige kaartstudie blijkt dat de Opweg niet exact in het verlengde ligt van de westelijke kade langs de Oude Haven en de Haven, maar zodanig verschoven dat deze ten zuiden van de Dam vrijwel samenvalt met de oostelijke kade van de Haven (zie figuur 2). De richting van de oude zijkade is nog terug te vinden in de voorgevelrooilijnen van bebouwing aan de westzijde van de Oude Haven (Oude Haven 2 t/m 36) alsmede aan de oostzijde van de Haven vanaf de Stenenbrug noordwaarts (Haven 43 t/m 67). Het is verder opmerkelijk dat de as van het gedeelte van de Haven (het water) ten zuiden van de Stenenbrug niet in het verlengde ligt van de as van het gedeelte van de Haven ten noorden van de Stenenbrug doch hiermee een kleine hoek maakt. Tenslotte blijkt dat de as van de ten oosten van de Opweg gelegen Botersloot niet minder dan 25 m verschoven ligt ten opzichte van de as van de Oude Haven.

Gelet op deze aan de topografie ontleende nieuwe gegevens lijkt het niet goed denkbaar dat de Haven, de Oude Haven en de Botersloot als onderdelen van een kunstmatige waterverbinding gelijktijdig zijn aangelegd. De ligging van genoemde onderdelen, respectievelijk ten westen en ten oosten van de oude zijkade (Opweg), verzet zich tegen een dergelijke veronderstelling. Met deze constatering is een belangrijk gegeven voor de reconstructie van de ruimtelijke struc-

---

* Ik dank de heer Th. Rothfusz voor het vervaardigen van de figuren en ir. J. G. Wegner voor het kritisch doorlezen van het concept.

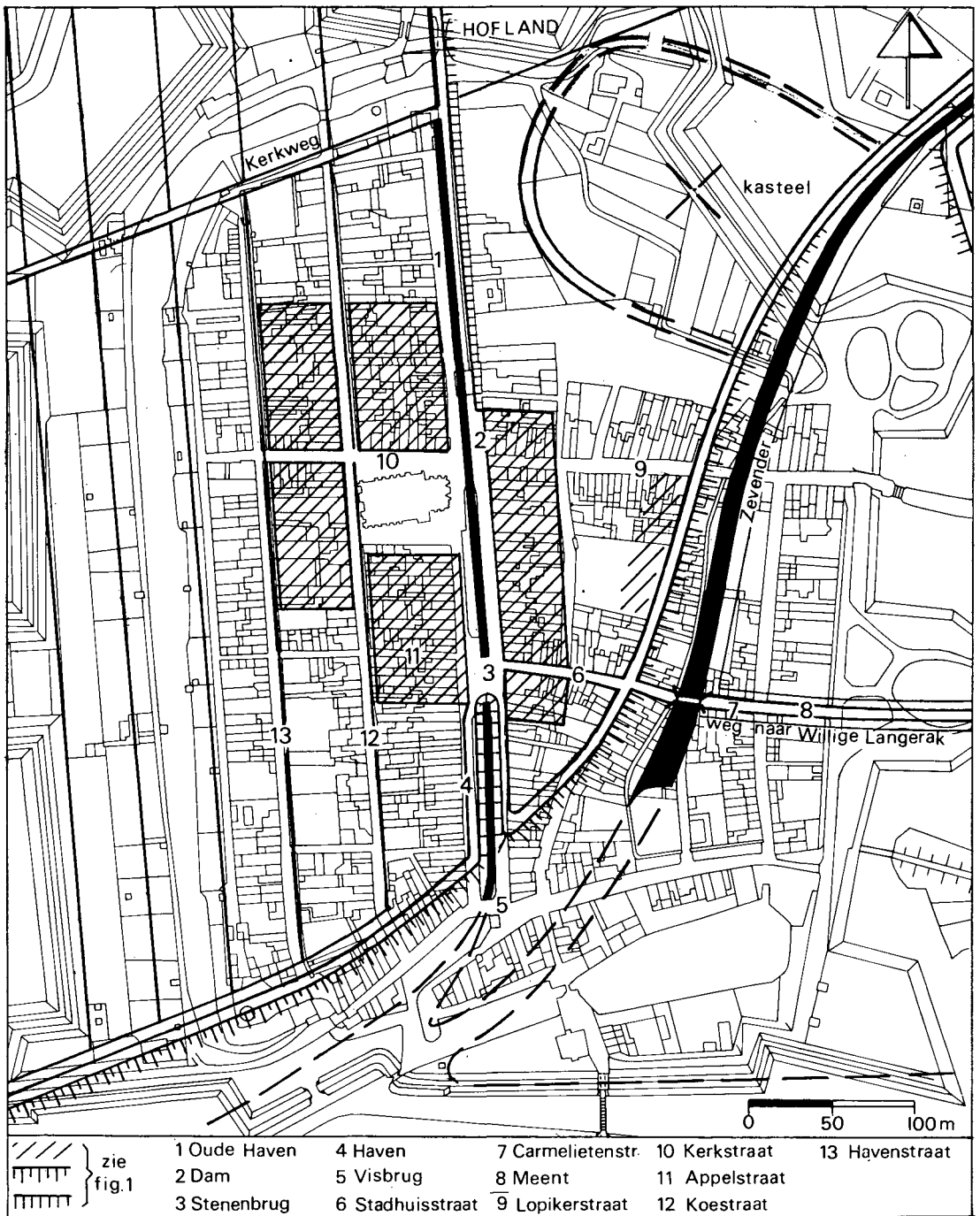

Afbeelding 1. Haven van Schoonhoven tussen de Stenenbrug en de Dam.

tuur ten tijde van de eerste fase van de stedelijke ontwikkeling van Schoonhoven weggefallen. Het blijkt evenwel mogelijk, uitgaande van de eerder genoemde topografische gegevens, een nieuwe reconstructie te maken. Deze geeft echter een beeld te zien dat aanmerkelijk afwijkt van het tot nu toe gangbare.

Gezien de sterk gewijzigde denkbeelden die het hernieuwde onderzoek heeft opgeleverd, zijn in dit artikel de resultaten ervan vastgelegd in een schetsmatige reconstructie van de ruimtelijke situatie op een drietal wezenlijke momenten in de ontwikkeling van Schoonhoven, te weten de jaren 1250, 1270 en 1320. Deze jaartallen geven een bo-

vangrens in de tijd aan voor de situatie die is afgebeeld. De benedengrens kan 5 tot 10 jaar vroeger liggen. Figuur 1, 'omstreeks 1250', geeft een beeld van de voorstedelijke situatie; figuur 2, 'omstreeks 1270', de ruimtelijke structuur van de oudste stedelijke nederzetting; figuur 3, 'omstreeks 1320', geeft een indruk van het ruimtelijk patroon van de stad nadat de eerste fase van de stedelijke ontwikkeling tot een afronding was gekomen. Toen was echter tevens door het vergraven van de Haven en de Oude Haven en het graven van de Botersloot een aanzet gegeven voor verdere ontwikkeling van de stad, die in het tweede kwart van de 14e eeuw ruimtelijk gestalte zou

Figuur 1. Schoonhoven, voorstedelijke fase omstreeks 1250.

krijgen door de genoemde uitbreidingen in de richting van de Lek en ten oosten van de Zevender.

In het navolgende zullen de in de figuren 1, 2 en 3 gegeven reconstructies worden toegelicht en de hierin verwerkte gegevens worden onderbouwd. Tot slot zal worden ingegaan op de voor deze reconstructie gekozen 'peiljaren'. Hierbij zullen enige qua ruimtelijke structuur met Schoonhoven vergelijkbare steden mede in de beschouwing worden betrokken.

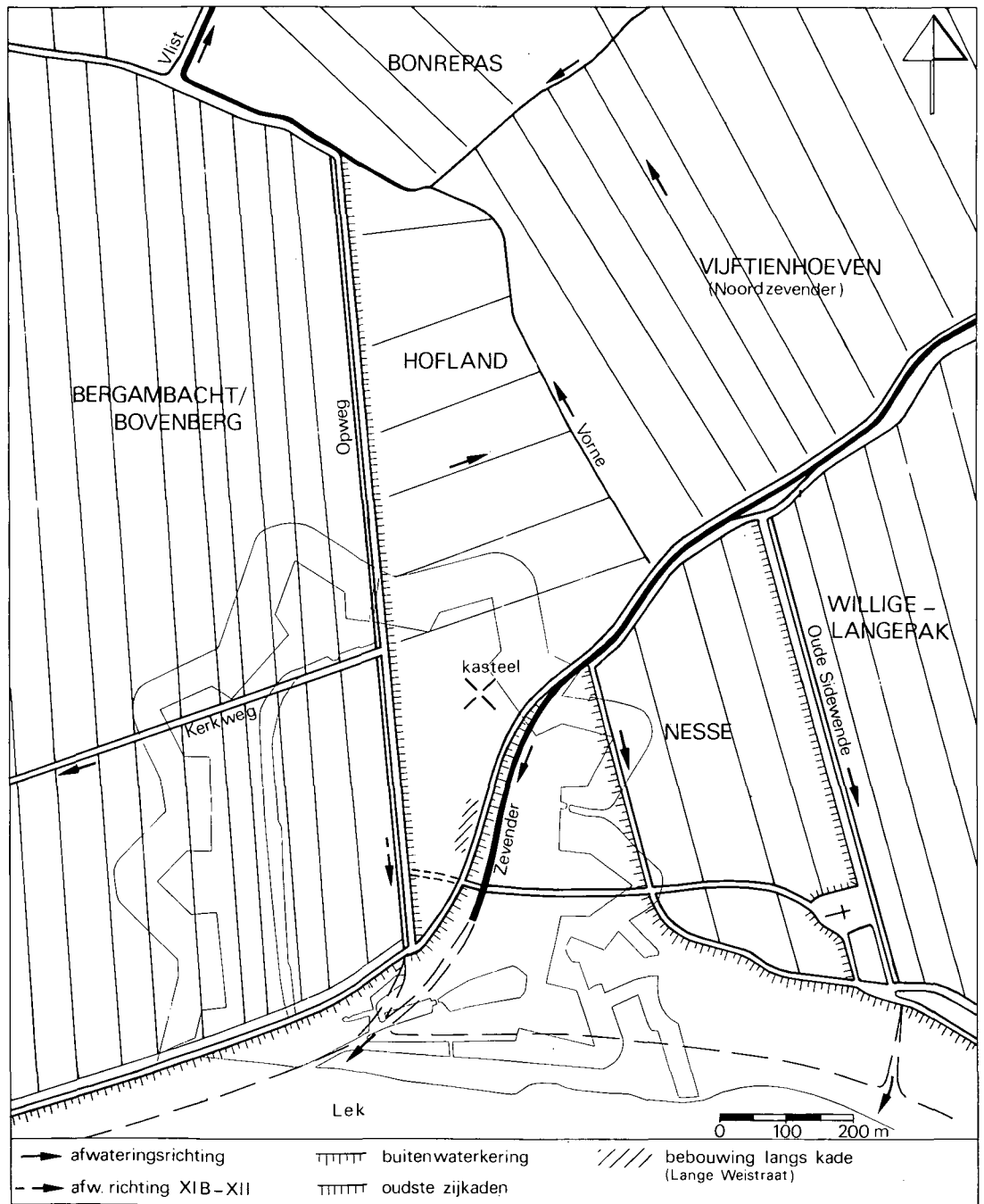
De voorstedelijke fase (figuur 1)

Schoonhoven kwam tot ontwikkeling in het mondingsgebied van de Zevender. De uitmonding van dit in oorsprong natuurlijke stroompje heeft in eerste instantie een halt toegeroepen aan twee ontginningen langs de noordoever van de Lek. Ten westen van de Zevender was dit de ontginning Bergambacht/Bovenberg, ten oosten de ontginning Willige-Langerak. De oostelijke begrenzing van Bovenberg werd in eerste instantie gevormd door een zijkade, waarvan het noordelijke gedeelte terug te vinden is in de huidige Opweg. De oudste begrenzing van Willige-Langerak, eveneens een kade, vinden we terug in de Populierenlaan bij de hervormde kerk van Willige-Langerak. Deze kade wordt in 1274 aangeduid als de Oude Sidewende. Genoemde ontginningen zullen in de tweede helft van de 11e eeuw tot stand gekomen zijn. In dezelfde eeuw werd het Hofland aan de ontginning Bovenberg toegevoegd. Hiertoe werd een kade langs de Zevender aangelegd, die aansloot op de kade – tevens ontginningsbasis – van het westelijke gedeelte van Lopik, namelijk de ontginning Vijftienhoeven (Noordzevender). De kade langs de Zevender is voor een deel terug te vinden in de Lange Weistraat. Ten westen van de sidewende van Willige-Langerak werd de Nesse ontgonnen. De westelijke begrenzing van deze restontginning werd gevormd door een zijkade met daarlangs een watergang³. Een nauwkeurige datering van de Nesse is niet te geven. Een aanleg in de 12e eeuw lijkt voor de hand te liggen, maar de eerste helft van de 13e eeuw is evenzeer mogelijk⁴.

Een zelfde onzekerheid geldt de wegverbinding tussen het stadscentrum van Schoonhoven en de kerk van Willige-Langerak. Binnen de stad is dit tracé terug te vinden in de Stadhuisstraat-Carmelietenstraat-Meent. Gedurende de Middeleeuwen en ook nog daarna werd het oostelijke gedeelte van deze weg aangeduid als 'de Kerklaan naar Willige'. Het tracé moet aanwezig geweest zijn vóór de stadsvorming omdat de richting ervan bepalend is geweest voor de verkaveling van de huiserven langs de Haven (zie hierna); bovendien liep het tracé dood tegen de omstreeks 1325 aangelegde oostelijke stadsgracht. Dat dit tracé eens deel heeft uitgemaakt van de doorgaande bedijking langs de Lek, zoals ik eerder heb aangenomen⁵, lijkt bij nader inzien niet waarschijnlijk. Tegen een dergelijke veronderstelling pleiten het doorlopen van de verkaveling van de Nesse ten zuiden en ten noorden van de weg en de hoogteligging van het gedeelte van het tracé onmiddellijk ten westen van de kerk van Willige-Langerak. De kruin van dat weggedeelte ligt namelijk op nagenoeg dezelfde hoogte als het omliggende land (0,4 m -N. A. P.). Een oude kade ter plaatse kan echter zijn afgegraven. De belangrijkste overweging tegen een vroege doorgaande bedijking in de monding van de Zevender wordt dan ook gevonden in het feit dat het gehele stadsdeel van Schoonhoven ten oosten van de Haven ongeveer één meter extra moet zijn opgehoogd. Deze ophoging doet vermoeden dat de huidige Lekdijk de eerste waterkering tussen Schoonhoven en Willige-Langerak is geweest, en tevens dat dit dijkvak eerst in de jaren twintig van de 14e eeuw tot stand is gekomen⁶.

De Kerkweg in de ontginning Bovenberg kan eveneens als een voorstedelijk wegtracé worden aangemerkt. Voor de ruimtelijke structuur van Schoonhoven is deze weg van belang geweest omdat hij de plaats bepaald heeft van de vestinggracht aan de noordzijde van de stad (zie figuur 3).

Wat betreft de afwatering van de verschillende ontginningseenheden zal Willige-Langerak tot 1274 langs de 'Oude Sidewende' rechtstreeks op de Lek hebben afgewaterd⁷, de Nesse via de eerder genoemde sloot langs de westelijke zijkade

Figuur 2. Schoonhoven, stedelijke nederzetting omstreeks 1270.

van dit gebied. Het Hofland heeft steeds via de Vorne op de Vlist geloosd. Bergambacht, waaronder Bovenberg viel, heeft tot het einde van de 13e eeuw rechtstreeks op de Lek afgewaterd⁸. Het is dus mogelijk dat Bovenberg, of een deel daarvan, oorspronkelijk zijn overtollige water op de Lek heeft gebracht via een watergang langs de Opweg. Indien dit het geval is geweest zal de sloot aan de westzijde van de Opweg een grotere breedte hebben gehad dan de scheisloten tussen de percelen. In figuur 1 is een dergelijke grotere breedte (1 tot 2 roeden) verondersteld met een sluisje in de waterkering langs de Lek.

Over de bebouwing in de voorstedelijke periode is niets met zekerheid vast te stellen. In de huidige topografie is geen enkel spoor van een dergelijke bebouwing terug te vinden. Bebouwing langs de Zevender aan de Lange Weistraat is in de periode vóór de stadsvorming echter aannemelijk. Het kasteel van Schoonhoven kan in eerste aanleg uit het tweede of derde decennium van de 13e eeuw dateren. De juiste ligging van deze vestiging van het heerlijk gezag is niet meer vast te stellen.

De stedelijke nederzetting (figuur 2)

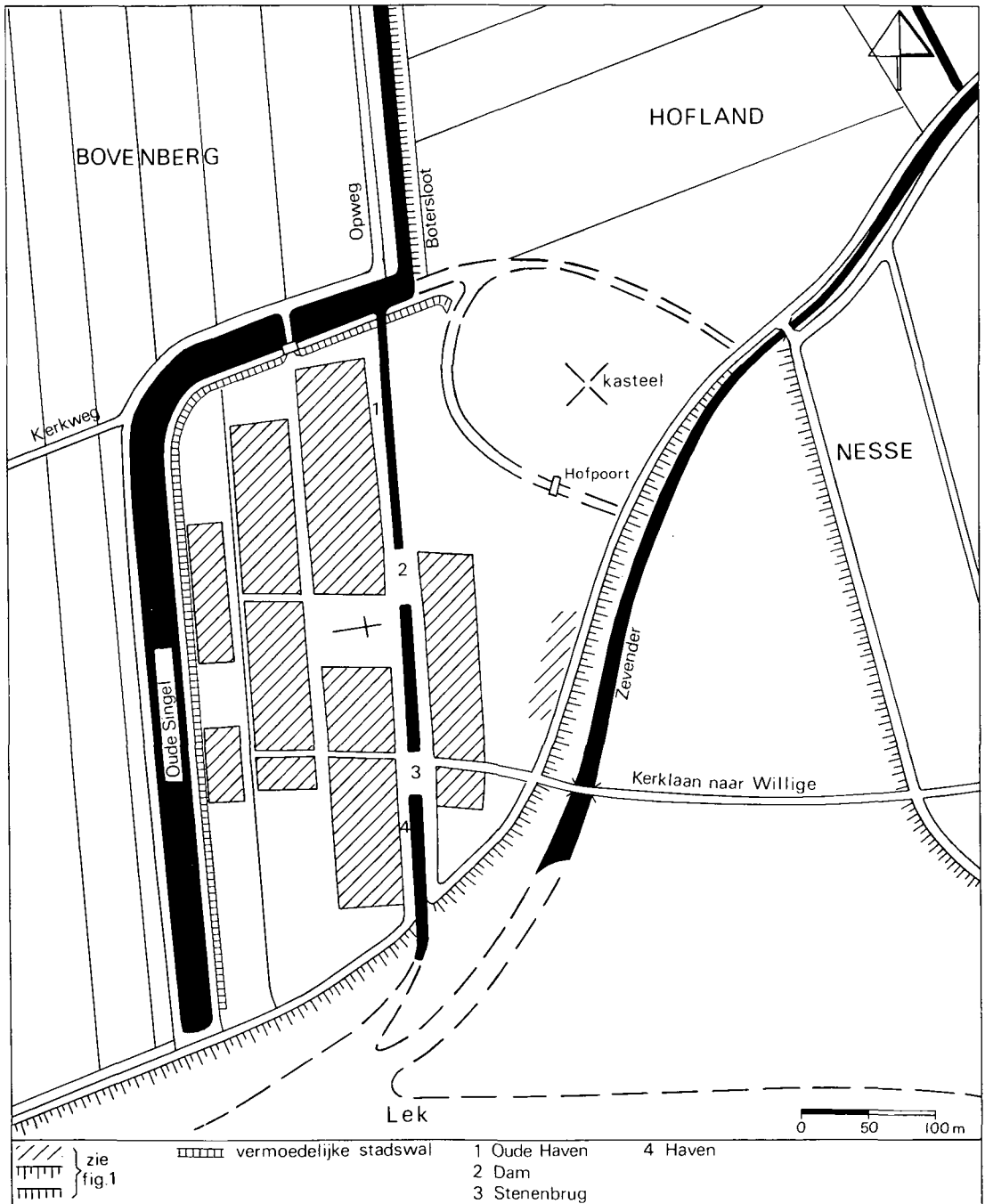
De oudste delen van de stedelijke nederzetting kunnen gelokaliseerd worden aan weerszijden van de Haven tussen de Stenenbrug en de Dam, langs de westzijde van de Oude Haven en langs de westzijde van de Koestraat ter hoogte van de kerk. De ligging van deze oudste kern binnen het huidige stadscentrum valt af te leiden uit de enigszins afwijkende richting van de percelen in de bouwblokken langs de genoemde gracht- en straatgedeelten. Deze percelen staan niet loodrecht op de rooilijnen langs de Haven-Oude Haven en de Koestraat, maar maken hiermee een scheve hoek. Deze afwijkende richting is in verband te brengen met de richting van de Stadhuisstraat, een onderdeel van de oude weg naar Willige-Langerak. De lokatie van het oudste stedelijke Schoonhoven gevoegd bij het eerder geconstateerde samenvallen van de oude zijkade van Bovenberg met de oostelijke Havenkade en gevoegd bij de waargenomen knik in de lengte-as

van de Haven ter hoogte van de Stenenbrug geven reden te veronderstellen dat aan de situatie Haven-Dam-Oude Haven zoals die sedert de 16e eeuw in kaart is gebracht een oudere situatie is voorafgegaan.

Een dergelijke situatie lijkt op een aannemelijke wijze te reconstrueren indien we veronderstellen dat de dam, die het rivierwater van het binnenwater scheidde in een oudere fase van de stadsontwikkeling, niet ter plaatse van de huidige Dam heeft gelegen, maar meer in de richting van de Lek. In figuur 2 is daarom aangenomen dat ten tijde van de stadsvorming slechts het gedeelte van de huidige Haven tussen de Stenenbrug en de Visbrug als buitenhaven is aangelegd. Op relatief eenvoudige wijze kon in aansluiting hierop een binnenhaven worden aangelegd door gebruik te maken, eventueel met verbreding, van de sloot langs de oude zijkade tot aan de Kerkweg.

Bij deze veronderstelde gang van zaken is de nieuwe nederzetting geheel binnendijks aangelegd. De huiserven aan de westzijde van de binnenhaven zullen dus op het maaiveld van het landelijk gebied zijn uitgezet. De binnendijkse ligging van de nederzetting geeft een verklaring voor de afwijkende richting van de erfscheidingen. Het zal voor het uitzetten van de erven aan de westzijde van de binnenhaven de eenvoudigste wijze van werken zijn geweest de richting van de Stadhuisstraat aan te houden. Tevens is het hierbij aannemelijk dat in eerste instantie geen erven zijn uitgezet tussen de Stenenbrug en de Visbrug (die er nog niet was!), maar daarentegen wel meer landinwaarts langs de Koestraat. In de gegeven reconstructie is geen plaats voor de Botersloot. Een gelijktijdig met de stadswording gegraven Botersloot zou alleen als vaarwater gefunctioneerd kunnen hebben indien de Opweg ter hoogte van de Kerkweg was doorgraven. Dat was evenwel niet mogelijk door een verschillende waterhuishouding aan beide zijden van de Opweg, enerzijds die van Bergambacht, anderzijds die van het Hofland.

Het is niet meer vast te stellen hoeveel huiserven bij de aanleg van de stedelijke nederzetting Schoonhoven zijn uitgegeven. Waarschijnlijk waren het de vijf bouwblokken zoals aangegeven in

Figuur 3. Schoonhoven, stedelijke nederzetting omstreeks 1320.

figuur 2. Het blijft hierbij goed mogelijk dat de erven aan de Koestraat niet bij het oorspronkelijke plan hebben gehoord doch iets later zijn uitgegeven. Het bouwblok ten noorden van de Stadhuisstraat zal zich in noordelijke richting uitgestrekt hebben tot voorbij de huidige Lopikerstraat. Deze straat is pas in de 14e eeuw aangelegd. In de 15e eeuw wordt het gedeelte van de Lopikerstraat dat uitkomt op de Dam nog aangeduid met Nieuwstraat. Gezien de ligging van de bouwblokken moet reeds bij de aanleg van de nederzetting ruimte voor een kerkgebouw gereserveerd zijn.

Het is opvallend dat de afstand tussen de noordelijke gevelwand van de Appelstraat en de afscheiding van Haven 48 ca 30 m of 8 roeden bedraagt en dat de afstand tussen de genoemde afscheiding en de rooilijn van de Kerkstraat ten noorden van de kerk ca 150 m of 40 roeden meet. Het is daarom aantrekkelijk te veronderstellen dat bij het uitzetten van de eerste erven aan de westzijde van de Haven een stramien van 4 roeden (ca 15 m) is gehanteerd. Dit stramien is eveneens terug te vinden aan de oostzijde van de Haven. Het kan geen toeval zijn dat de breedte van de Lopikerstraat bij de Dam samen met het aan de zuidzijde hiervan gelegen pand Haven 79 ca 15 m meet en dat de afstand tussen de noordelijke gevelwand van de Lopikerstraat en die van de Stadhuisstraat ca 120 m bedraagt. Overigens blijkt de voorgevel van het stadhuis ook ca 15 m breed te zijn.

Veel duidelijker dan in Schoonhoven komt de maatvoering met een module van 4 roeden tot uiting in de stadsplattegrond van het aan de overzijde van de Lek gelegen Nieuwpoort. Op het oudste kadastrale minuutplan van dit stadje komen aan de Binnenhaven verscheidene erven met een dergelijke breedte voor. Van Nieuwpoort weten we met zekerheid dat erven met zo'n breedte daadwerkelijk zijn uitgegeven⁹. Uit de kadastrale minuut van Nieuwpoort blijkt eveneens dat de module van 4 roeden ook voor het kerkelijk erf is gebruikt. De breedte van dit erf zal 16 roeden bedragen hebben. Veronderstellend dat deze breedte ook toegepast werd bij het kerkelijk erf in Schoonhoven, zal het bouwblok aan de westzijde

van de Haven 24 roeden lang geweest zijn, wellicht verdeeld in 6 erven van 4 roeden.

De Dam en de Botersloot (figuur 3)

De wens de buitenhaven te vergroten zal geleid hebben tot het opwerpen van een nieuwe dam ter plaatse van de huidige Dam. Hierdoor werd de aanlegmogelijkheid voor rivierschepen vrijwel verdubbeld. Het landinwaarts brengen van de waterkering moet een vrij ingrijpende operatie zijn geweest. Langs de westzijde van de Haven moest tussen de Stenenbrug en de Dam een kade worden aangelegd. Ook de kade aan de oostzijde van de Haven (deel van de oude zijkade) zal zijn verhoogd. Het restant van de binnenhaven ten noorden van de Dam werd sindsdien aangeduid met 'Oude Haven'.

Om het gebruik van de nieuwe haven te stimuleren zal voorts overwogen zijn de vaarverbinding met het achterland te verbeteren. Een dergelijke verbetering was mogelijk door middel van het graven van de Botersloot. Het is daarom waarschijnlijk dat de Botersloot tegelijk met of kort na het vergroten van de Haven tot stand is gekomen. Een verbinding tussen de Botersloot en de Haven was, het is reeds opgemerkt, slechts mogelijk door middel van een doorgraving van de Opweg, met de eerder vermelde moeilijkheden ten aanzien van de waterhuishouding. Deze moeilijkheden kwamen te vervallen toen aan de noordzijde van de stad een stadsbuitengracht werd aangelegd (de Oude Singel). Door aan de singel langs deze verdedigingsgracht de functie van waterscheiding tussen het stadsgebied en het landelijk gebied van Bovenberg te geven, was het mogelijk het gehele stadsgebied via het Hofland op de Vlist te doen afwateren. In deze situatie kon de Botersloot zonder extra voorzieningen in verbinding gebracht worden met de (Oude) Haven. De aanleg van de Botersloot verbeterde daarbij de afwatering van het stadsgebied op de Vlist aanmerkelijk. Naast een functie voor de scheepvaart zal de Botersloot dan ook een functie voor de afwatering van het stadsgebied vervuld hebben. Deze laatste functie zal mede in overweging genomen zijn bij het besluit de Botersloot te

graven.

De datering

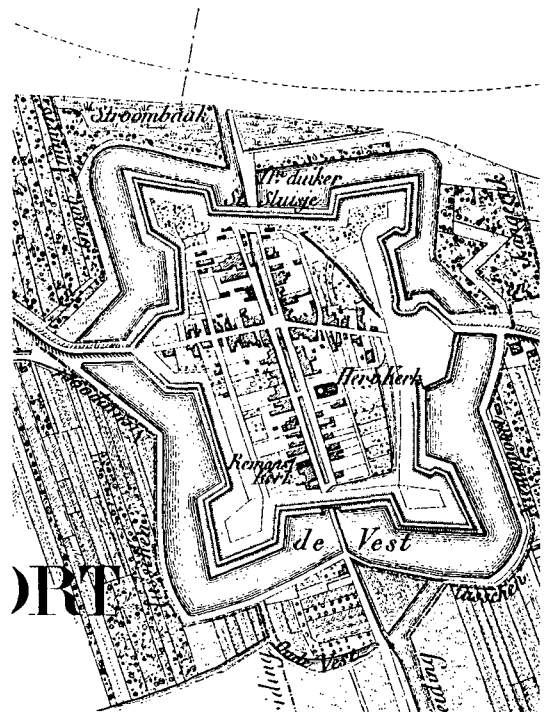
De in de figuren 2 en 3 gereconstrueerde fasen in de ruimtelijke ontwikkeling van Schoonhoven zijn moeilijk nauwkeurig te dateren. De vorming van de stedelijke nederzetting moet plaats gevonden hebben vóór 1280; de afronding van het oudste stadsdeel door een stadsbuitengracht na 1300. In dat jaar verkreeg Schoonhoven vergunning zich te omvesten. De vermelding van de plaatsaanduiding Schoonhoven in 1247 heeft mij er eerder toe gebracht het initiatief voor deze stedestichting toe te schrijven aan Jan van de Lede. De vorming van Schoonhoven zou dan omstreeks 1240 plaatsgevonden hebben.

Een vergelijking met andere 'dam'steden' maakt deze datering echter zeer onwaarschijnlijk. Indien in het tweede kwart van de 13e eeuw al waterlopen zijn afgedamd, zoals de Schie of de Rotte, dan vond een stedelijke ontwikkeling nabij deze dammen eerst later plaats. Schiedam kwam tot ontwikkeling in de jaren zestig van de 13e eeuw, Rotterdam eerst tegen het einde van die eeuw¹⁰. Bij de damstad bij uitstek Amsterdam was de volgorde in de aanleg van de dam en bebouwing langs de rivieroever omgekeerd. Bebouwing langs de Amstel is aantoonbaar in het begin van de 13e eeuw; de afdamming van de Amstel zal daarentegen niet voor het midden van de 13e eeuw tot stand gekomen zijn¹¹. In Gouda zijn de afdamming van de Gouwe bij de Dubbele Buurt (Donkere Sluis) en de Haven tegelijk aangelegd. Deze werken dateren echter uit de laatste decennia van de 13e eeuw¹².

Geen van de genoemde steden kan dus Jan van de Lede en de zijnen omstreeks 1240 tot voorbeeld gediend hebben. Ook andere heerlijkheidsstadjes in het westelijke rivierengebied komen hiervoor niet in aanmerking. Alleen Montfoort en Gorcum gaan terug tot de eerste helft van de 13e eeuw. Beide nederzettingen zijn in die tijd te karakteriseren als dijkdorpen. De vrij planmatige plattegrond van de 'stad' Montfoort is niet ouder dan het eerste kwart van de 14e eeuw. In Gorcum werd de Lingehaven, het centrale ele-

ment in de stedelijke nederzetting, pas tegen het einde van de 13e eeuw aangelegd¹³.

Deze bewijsvoering uit het ongerijmde leidt er toe de vorming van Schoonhoven te plaatsen in het derde kwart van de 13e eeuw. Een dergelijke datering wordt zeer acceptabel, indien de wordingsgeschiedenis van Schoonhoven wordt vergeleken met die van het naburige Nieuwpoort. Reeds is gewezen op overeenkomsten in de maatvoering bij de aanleg van huiserven in beide stadjes. Doch ook wat betreft de plattegrond vertonen Schoonhoven en Nieuwpoort een grote gelijkheid: in beide nederzettingen een buitenhaven en een tot binnenhaven vergraven sloot of watergang met daarlangs aan beide zijden huiserven en een kerkelijk erf. In Nieuwpoort kon het plan op de meest eenvoudige wijze tot uitvoering gebracht worden omdat de buitenhaven in de uiterwaarden aangelegd kon worden, in aansluiting

Afbeelding 2. Nieuwpoort, detail op ware grootte van blad nr. 14 (Schoonhoven) van de kaart van de rivieren de Boven- en Neder-Rijn, de Lek en de Nieuwe Maas, 1836.

op een sluis in de Lekdijk ter plaatse van het huidige stadhuis. In Schoonhoven ontbrak dit voorland door de ligging aan een buitenbocht van de Lek. Daar moest de buitenhaven achter de bestaande waterkering worden aangelegd. Was het bij Nieuwpoort mogelijk het 'stadsplan' volledig in te passen in de reeds bestaande ruimtelijke structuur, in Schoonhoven waren relatief ingrijpende aanpassingen nodig ter verwerkelijking van hetzelfde planningsprincipe.

Daar het uit overwegingen van ruimtelijke planning moeilijk te aanvaarden is dat een 'ideaal' plan ontworpen is met een 'kreupel' plan als voorbeeld, zal de planvorming voor Schoonhoven niet eerder tot stand zijn gekomen dan die voor Nieuwpoort, hoogstens gelijktijdig. De aanleg van Nieuwpoort heeft plaatsgevonden tussen ca 1255 en ca 1275. Stedestichters waren Herbaren van Arkel, heer van Bergambacht en Liesveld, en Wouter van Langerak, die ook het gezag uitoefende in Willige-Langerak¹⁴. Beide edellieden waren dus 'buren' van de toenmalige heren van Schoonhoven. Allen waren bovendien – al dan niet aangetrouwd – familie van elkaar¹⁵. Genoemde relaties versterken de veronderstelling dat de planvorming voor Schoonhoven en Nieuwpoort vrijwel gelijktijdig tot stand is gekomen, in kameraadschap of in onderlinge naijver. Een datering van Schoonhoven tussen ca 1255 en ca 1275 betekent dat niet Jan van de Lede, maar diens zoon Hugo Botter van de Lede – die tussen 1255 en 1258 zijn vader opvolgde als heer van Schoonhoven – het initiatief tot de vorming van het stedelijke Schoonhoven moet hebben genomen. Deze datering houdt tevens in dat de vermelding van Schoonhoven in 1247 betrekking heeft op het voorstedelijke Schoonhoven, meer in het bijzonder de kern daarvan: het kasteel van

Jan van de Lede.

Het verleggen van de dam in de Haven en het graven van de Botersloot hebben na 1300 hun beslag gekregen. In aanmerking genomen, dat omstreeks 1325 andere omvangrijke openbare werken zijn uitgevoerd, namelijk de stadsuitbreiding in oostelijke richting, zullen de eerder genoemde werkzaamheden hiervóór plaatsgevonden hebben. Bij een keuze tussen het eerste en tweede decennium van de 14e eeuw heeft de periode 1310-1320 de voorkeur. In 1310 werd immers Jan van Henegouwen met Schoonhoven beleend. Naast Schoonhoven bezat Jan van Henegouwen veel andere goederen in Holland en Zeeland, waaronder het in 1308 verworven Gouda. Getuige de oostelijke stadsuitleg en de ontwikkeling van de stad in de richting van de Lek die onder zijn gezag tot stand zijn gekomen is het verleidelijk ook de reconstructie van de Haven en de aanleg van de Botersloot aan hem toe te schrijven. De aanleiding hiertoe kan de ontwikkeling van Gouda geweest zijn, nadat daar in de laatste decennia van de 13e eeuw een haven was aangelegd met voor die tijd forse afmetingen. Met het verbeteren van de infrastructuur ten behoeve van het verkeer te water zal Jan van Henegouwen de concurrerende positie van Schoonhoven ten opzichte van andere in opkomst zijnde riviersteden hebben willen verstevigen.

Deze nieuwe kijk op de oudste geschiedenis van Schoonhoven bevat veel hypothetische elementen. Zeker is echter dat er in de beschouwde periode veel meer aan de hand is geweest dan de oudste stadsplattegronden doen vermoeden; een constatering die niet alleen voor Schoonhoven opgaat maar voor het merendeel van onze steden.

Verwijzingen en aanvullingen

1. J. C. Visser, Schoonhoven, De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de Middeleeuwen, Assen 1964. De gegevens en conclusies, die ik in dit artikel aan mijn eerdere studie heb ontleend, zijn hier niet gedocumenteerd of van nadere argumenten voorzien. Hiervoor

wordt in algemene zin verwezen naar de hoofdstukken II en III van 'Schoonhoven', waarin de voorgeschiedenis van het stadsgebied en de ontwikkeling van de stedelijke nederzetting gedurende de 13e eeuw worden behandeld.

2. Dit onderzoek werd verricht in het kader van de

- voorbereiding van Aflevering 5 – Schoonhoven en Nieuwpoort – van de Historische Stedenatlas van Nederland onder red. van G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J. C. Visser en J. G. Wegner.
3. Deze watergang staat aangegeven op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (ca 1560) en de opmeting die Pieter Sluyter in 1552 vervaardigde van het Hofland (ARA, V. T. H. nr. 2436).
  4. De in de Nesse gelegen kerk van Willige-Langerak wordt voor de eerste maal vermeld in 1272 (OSU nr. 1825). Los van deze datering is een verband in de tijd tussen de ontginning van de Nesse en de stichting van de kerk niet noodzakelijk: de kerk kan op een terpje gebouwd zijn voordat de Nesse door een kade van het Lekwater werd afgesloten.
  5. Zie figuur 1, p. 54 in 'Schoonhoven'.
  6. Dr. P. A. Henderikx te Amsterdam wees mij op deze mogelijkheid.
  7. Hierop wijst de oorkonde van 27 mei 1274 (OSU nr. 1867) waarin de gemeenschappelijke bedijking en afwatering van Willige-Langerak, Cabauw en Zuid-Zevender werd geregeld. Wanneer het water in de toen gevormde polder een bepaald peil overschreed, moest het water worden geleid naar de Oude Sidewende.
  8. L. F. Teixeira de Mattos, *De Krimpenerwaard, 's-Gravenhage* 1927, p. 705.
  9. Vriendelijke mededeling van dr. P. A. Henderikx te Amsterdam.
  10. Volgens vriendelijke mededeling van de heer C. Hoek te Rotterdam zal zowel de Schie bij Schiedam als de Rotte in de jaren veertig van de 13e eeuw zijn Tafgedamd.
  11. Jan Baart, *De ontstaansgeschiedenis van de stad Amsterdam*. In: *Van stadskern tot stadsgewest, Amsterdam* 1984, p. 22. De auteur acht het mogelijk dat reeds in het begin van de 13e eeuw een doorgaande bedijking met een dam in de Amstel aanwezig was. Hij verwijst hierbij naar de opvatting van S. J. Fockema Andreae, dat een in 1226 vermelde Wendeldijk in verband te brengen is met de Spaarndam en de Spaarndammerdijk. Deze opvatting is afdoende weerlegd door H. van der Linden in diens bijdrage 'Rijnland-oorsprong en oudste ontwikkeling van een streekwaterschap' (in: *Geplaatst in de tijd, Amsterdam* 1984, pp. 301 e. v.). Volgens Van der Linden zijn de Spaarndam en de doorgaande waterkering tot aan de Amstel niet veel ouder dan 1253, het jaar waarin de Spaarndam voor de eerste maal vermeld wordt. Uitgaande van deze datering mag de afdamming van de Amstel op zijn vroegst op ca 1250 gesteld worden. S. J. Fockema Andreae heeft in zijn korte schets van het middeleeuwse Amsterdam in het eerste deel van *Duizend jaar bouwen (Amsterdam 1948, pp. 59-60)* de dam gedateerd op 'ca 1270'.
  12. De oudste ontwikkeling van Gouda is niet erg duidelijk. S. J. Fockema Andreae stelt m. i. terecht de vorming van het stedelijke Gouda in het begin van de jaren tachtig van de 13e eeuw. Hij noemt hierbij het stadsrecht van 1272 'apocrief' (*Duizend jaar bouwen, deel I, p. 55*). Deze kwalificatie spreekt mij aan. De poging van J. E. J. Geselschap (zie zijn bijdrage 'De opkomst van Gouda' in: *Gouda zeven eeuwen stad, Gouda 1972*) deze uit een vidimus van 1335 bekende akte handen en voeten te geven is m. i. niet geslaagd. De stadswording zal dus later dan 1272 gesteld moeten worden. Het is voorts mogelijk dat de aanleg van de haven en de uitgifte van huiserven hierlangs eerst tegen het einde van de 13e eeuw hebben plaatsgevonden. Het voor de 13e eeuw vrij hoge bedrag van ca 15 penningen per roede, dat voor de erven langs de Westhaven en de Oosthaven aan hofstedeuur moest worden opgebracht, kan hierop wijzen.
  13. Vergelijk H. F. van Peer, *Van Gorcum ontstaan tot Gorcum sanering, Gorinchem* 1962, p. 14, in navolging van W. A. van der Donk, *Gorcumse Oudheden VII, De oudste berichten over de Gorcumse Haven, Gorinchem* 1955.
  14. Genoemde lokale machthebbers worden als zodanig vermeld in het stadsrecht van Nieuwpoort van 28 april 1283 (J. de Fremery, *Supplement op het oorkondenboek van Holland en Zeeland, nr. 220*). Ten aanzien van het ontstaan van Nieuwpoort in de periode ca 1255-ca 1275: bij een grensbeschrijving van het gerecht Langerak in 1253 wordt op geen enkele wijze op de aanwezigheid van Nieuwpoort gedoeld (Ob. H. Z. uitg. Kruisheer, deel II, nr. 990, 1253, 26 dec.); in 1277 blijkt Gijsbrecht van Langerak diens vader Wouter als heer van Langerak te zijn opgevolgd (Ob. H. Z. uitg. v. d. Bergh, deel II, nr. 331, 1277, 31 maart).
  15. Wouter van Langerak was gehuwd met een dochter van Herbaren van Arkel; de laatste was een neef van Hugo Botter van de Lede. Zie P. G. F. Vermast, *De heeren van Goye, 's-Gravenhage 1949-1951*, p. 221 (overdruk uit *De Ned. Leeuw*) en J. W. Groesbeek, *De Heren van Arkel, De Ned. Leeuw* 1954, bijgevoegde overzichtstabel.